

Popely ještě žhavé .....

I.

VÁLKA
A NUKLEÁRNÍ
MÍR

..... Karel Durman

Popely ještě žhavé

Velká politika 1938-1991

Díl I. Světová válka a nukleární mír

Karel Durman

Recenze:

doc. PhDr. Jan Měchýř

Redakce Marie Bernardová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Karel Durman, 2004

ISBN 80-246-0697-6

ISBN 978-80-246-2359-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

DÍL I.

Světová válka a nukleární mír
1938–1964

Věnuji Jirkovi, Zdeničce, Helence a jejich rodinám

ÚVOD

V roce 2000 napsal západní autor studii o české „ztrátě paměti“ po revoluci 1989, v níž došel k závěru, že zatímco Západ reviduje svůj pohled na studenou válku, Češi prostě odhodili komunistické mýty, ale převzali nejdogmatictější západní interpretace.¹

Moje pozornost je výlučně soustředěna na mezinárodní diskusi. Domnívám se jen, že vinou čtyřicetileté izolace i pod dojmem bezprostřední zkušenosti se v české politické debatě náležitě nepromítla některá základní „poučení“, a to zejména v pohledu na vítěznou supervelmoc.² Málem automatické přitakávání velkým washingtonským rozhodnutím načas devalvovalo základní fakt, že v destabilizovaném světě byly Spojené státy od druhé světové války – přes nespočet sporných či přímo chybných dílčích řešení a i nesporné systémové vady – hlavní a možná jedinou reálnou oporou demokracie a mezinárodní stability. Avšak fakt sám považuji za nepochybný, a odtud se i můj pohled a koncepce práce, kterou nyní čtenáři předkládám, od západního kritika „české ztráty paměti“ zásadně liší.

Pojetí „ve Washingtonu měli vždy pravdu a jednali správně“ bylo pouze přechodným jevem, který navíc českou historiografii soudobých dějin významněji neovlivnil. Kdežto západní konjunkturalismus „postupné revize pohledu na studenou válku“, revize „zastaralých“ hodnot a hodnocení, často znamenal sounáležitost k trendu, který je návratem k maoistickému heslu „Nenávidět Ameriku“ (*Hate America*). Zůstaneme-li jen u historiografie, tam často nejde o normální proces – ověřovat na základě nových skutečností dřívější představy a docházet k novým závěrům – jako spíše o roubování „politicky korektních“ pohledů navzdory faktům, se zjevnými ideologickými, materiálními a skupinovými cíli.

Americkou specifikou dobře vyjádřil David Horowitz, syn kdysi známého historika, pobouřený nad tím, že levicovní učitelé vedou studenty, aby se „styděli za svou zemi a její historii“:

Můj otec byl komunistickým učitelem ve 30. a 40. letech a byl za McCarthyho éry nespravedlivě propuštěn... Ale nikdy nezneužil danou mu důvěru v učebně, nevnášel do výuky své osobní politické názory. I když patřil ke spiklenecké straně, která přijímala příkazy od

¹ Martin D. Brown, *Memory and Forgetting. Historical amnesia and post-Cold War attitudes in the Czech Republic*; *Central European Review*, ce-review.org/ebookstore/ 2002.

² Sem počítám:

(a) Varování Johna Kennedyho, které pronesl v nástupním prezidentském poselství v roce 1961 – „Musíme přijmout fakt, že Spojené státy nejsou ani všemocné, ani vševědoucí, že nemohou napravit každé zlo a zvrátit každou nepříjemnou situaci, a že proto ani nemůže existovat americké řešení pro každý světový problém.“ (T. Sorensen, *Kennedy*, London 1965, str. 511.)

(b) Fakt, který zdůraznil nejvýznamnější z izraelských diplomatů, Abba Eban, když shrnul svou padesátiletou zkušenost z velké mezinárodní scény: „Všechny státy určují svou politiku ve světle vlastního zájmu a vysvětlují ji v pojmech sebeobětující altruistické morálky.“ (A. Eban, *Personal Witness*, London 1993, str.113.)

(c) A zvláště okolnost, že z řady historických i geopolitických důvodů určoval americkou politiku až na nepatrné výchyly vztah k SSSR; to, co se nazývalo „východní Evropou“, bylo pro ni politicko-strategickou periferií se všemi důsledky.

zahraniční mocnosti, bylo by pro něj absolutně nemyslitelné, aby napadal Ameriku... tak, jak to již zcela automaticky dělají dnešní levičáci.³

Možná že si Horowitz generaci svého otce idealizuje. Soubory dokumentů známých pod kódem *Venona*⁴ ukazují nade vše pochybnost, že hlavní slovo mezi nimi měli manipulátoři, kteří viděli svou skutečnou vlast v Sovětském svazu a podle toho i jednali. Ale dnešní stav postihuje správně. Lze mávnout rukou nad komunistickými nostalgiky, kteří v USA organizují tábory pro své pionýry a píší i historické apologetiky „života a díla Josefa Stalina“.⁵ Je mnohem závažnější, že tradičně pojatý marxismus tvoří jen okrajovou, poměrně umírněnou odnož v širokém proudu extremismu.⁶

Extremisté se pevně zabydleli v jimi dříve opovrhovaných „strukturách“ a realita překonala i to, co kdysi učil Lenin – „buržoazie nám i dodá oprátku, na které ji oběsíme“. „Buržoazie“ dokonce platí, a skvěle platí, i garnituru popravčích a jejich pomocníků⁷; a ti i mohou prosazovat svou vůli vůči přizpůsobivým politikům.

Nejde samozřejmě o nový jev, jen o další článek v řetězu civilizační krize, s rysy, které nám pronikaví duchové popsali již dávno, aniž jsme jim dokázali plně porozumět. Na mysl tu znovu tanou Dostojevského *Běsi* či varování Josepha Conrada – „žijeme ve zlých časech, časech monstrózních chimér, dábelkých snů a zločinných bláznovství“.⁸

Ve 30. letech, otřesena úspěchy, kterých dosáhli nacisté využitím státního aparátu, rozhlasu a filmu, přijala většina levicových emigrantů tzv. frankfurtské školy (Theodor W. Adorno aj.) pesimistický názor o budoucnosti manipulované společnosti a „masové kultury“. Po porážce nacismu tento názor jen poopravila: bude to kapitalismus – především americký – který zvláště „hollywoodskou nákazou“ udrží člověka ve svém područí (Herbert Marcuse).

Od amerických pohrom počínaje 60. léty (Vietnam, „vzpoua mladých“, „vzpoua bezprávných“) nastal obrat k ofenzivnímu „historickému optimismu“ tzv. nové levice, inspirované hlavně Mao Ce-tungem a Ernestem „Che“ Guevarou. V pohledu na západní Evropu je výstižnou ilustrací případ zmíněného marxisty Adorna, tehdy již profesora na univerzitě ve Freiburgu, kterého studenti-*ultras* vyhnali z posluchárny a za katedru si postavili mladíka podle svého vkusu.⁹ Velkými *guru* se tehdy stali Jürgen Habermas a Hans Magnus Enzensberger.

³ D. Horowitz, „The Anti-Americans Among Us“, www.salon.com.

⁴ Viz např. J. E. Haynes, *VENONA: decoding Soviet espionage in America*, Yale U. P. 1999; H. Klehr et al, *The Soviet World of American Communism*, Yale U. P. 1998; A. Weinstein – A. Vasiliev, *The Haunted Wood. Soviet espionage in America – the Stalin years*, New York 1999.

⁵ Jako prototyp může posloužit kniha Roberta W. Thurstona, *Life and Terror in Stalin's Russia*, Yale U. P. 1996.

⁶ Společné označení pro tento jev se teprve hledá – „jednoúčelový fanatismus“, „levý fašismus“, „rudohnědí“ (*red-browns*), „hesperofobie“ (nenávisť k Západu) apod., pro oblast kultury namísto obvyklého „postmodernismu“ se navrhuje přesnější název „perverzní modernismus“. (Cf. např. J. Derbyshire, „Hesperophobia“, *National Review Outline*, www.nationalreview.com; M. Bayles, „The Perverse in the Popular“, *The Wilson Quarterly*, Summer 2001.)

⁷ Nejdůležitější jev, „převzetí moci“ v oblasti kultury, a zejména vyššího školství v USA počínaje 60. léty, podrobně vylíčil a analyzoval zvláště Roger Kimball. (Viz R. Kimball, *Tenured radicals: how politics has corrupted our higher education*, New York 1991; H. Kramer – R. Kimball /eds./, *The Betrayal of Liberalism*, Chicago 1999; R. Kimball, *Experiments against reality: the fate of culture in the post-modern age*, Chicago 2000; tentýž *The Long March*, San Francisco 2000.)

⁸ J. Conrad, *Under Western Eyes*, London-Penguin Books 1980, str. 247.

⁹ Cf. vzpomínky jiného profesora z Freiburgu a jednoho z vůdců západoněmecké sociální demokracie, Carlo Schmida (*Erinnerungen*, München 1980, str. 815.)

Dostanou-li se státní aparát a média do „správných rukou“, učili, budou schopny mobilizovat masu ve prospěch socialistické revoluce.

Realita – hrůzy Mao Ce-tungovy a Pol Potovy „revoluční praxe“, zklamání z celkového vývoje třetího světa, rozklad sovětského impéria atd. – otrásla u některých šablonami, tak či onak vystřízlivěli ze svého militantního antiamerikanismu (Enzensberger, Joschka Fischer). Extremismus však zatím nabył spíše horších forem. Vyjádřeno slovy politologa Kennetha Minogue, „s tím, jak radikálové ztratili věrohodné utopie... stali se dvojnásobně divocí, netolerantní vůči společnosti, ve které žijí“.¹⁰

Na „malé scéně“, jakoby v odpověď na přehnaně optimistický „Konec historie“ Francise Fukuyamy, vzniklo hned několik nových komunistických manifestů. Z nich největší reklamy se dostalo knize „Empire“, kterou napsal terorista z italských Rudých brigád Antonio Negri za asistence Američana Michaela Hardta.¹¹

Na „velké scéně“ se znovu prosazují hesla 30. let o nápravě všemožných, starých i čerstvějších křivd. Jejich propagandisté mají poněkud jiné tváře, pozměněné dekorace a pestřejší kompars, ale vyznačují se stejnými rysy, jak je vyjmenoval Umberto Eco – „aroganci ducha, vírou bez úsměvu, pravdou, která nikdy není vystavena pochybnostem“. Starají se, aby naše naděje v sílu historické paměti zůstaly jen iluzemi: „místo toho, aby integrovala, paměť je vykořeňována, odlučovávána od života, konjunkturálně zabalena a prodávána, lhostejno zda za peníze či za politický profit“.¹²

Státní tajemník Dean Acheson ve svých pamětech vylíčil schůzi svolanou v listopadu 1945 Národní radou americko-sovětského přátelství v aréně Madison Square Gardens, známé z rohovnických klání. Do ringu, který posloužil jako řečnická tribuna, kromě něho vstoupila tehdejší „pokroková esa“ – velvyslanec v Moskvě Joseph Davies, černošský zpěvák a později sovětský občan Paul Robeson – a „rudý děkan“ z Canterbury Hewlett Johnson. Acheson se snažil vyložit vztah vlády k novému uspořádání ve východní Evropě. Vláda „uznává a souhlasí“, řekl, že Moskva „chce mít na svých hranicích přátelské vlády a že je to životně důležité pro SSSR a světový mír... Ale zdá se nám stejně jasným, že bezpečnostní zájem musí respektovat také základní zájmy jiných národů a lidí... Myslíme si, že přizpůsobení se (sovětským) zájmům by nemělo dojít k bodu, kdy se přesvědčení a pevnost stávají vynucenými, kdy noční zaklepání na dveře vyvolá hrůzu...“¹³

„Pokrokoví“ reagovali na Achesonova slova bučením, hvízdodem a hrozivě zařatými pěsti. A tento přístup si s malými obměnami podrželi dodnes. Od 60. let jim vietnamský kon-

---

¹⁰ Podobný názor zastává i politolog Michael Walzer, hlásící se k té části americké levice, „která cítí odpovědnost“. Konstatuje, že „mnohý levicový inteligent žije jako vnitřní cizinec, odmítá se ztotožnit se svými spoluobčany a považuje jakýkoliv náznak vlasteneckých citů za politicky nekorrektní“.

(R. Conquest, „How Liberals Funked It“, *Hoover Digest*, 1999, čís. 3, www.hoover.stanford.edu;

M. Walzer, „Can There Be a Decent Left?“, *Dissent Magazine*, Spring 2002, www.dissentmagazine.org.)

¹¹ A. Negri – M. Hardt, *Empire*, Harvard U. P. 2001.

Negri byl kdysi za přímou účast v řadě politických vražd a únosů odsouzen k třicetiletému vězení. Fakticky žije ve svém luxusním římském bytě v „domácím vězení“, má naprostou svobodu pohybu a samozřejmě i styku s lidmi, do „domácího vězení“ se jen vrací přespat.

¹² U. Eco, *The Name of the Rose*, New York-Warner Books 1984, str. 501; R. S. Ebenshade, „Remembering to Forget“, *Representations*, 1995, čís. 49, str. 85.

¹³ D. Acheson, *Present at the Creation: My Years at the State Department*, New York 1969, str. 130–131.

flikt a s ním spojená vnitropolitická krize v USA nabídly ideální pole, aby na jedné straně s dvojnásobnou vervou „odhalovali zločiny amerického imperialismu“ a na druhé trvali jak na legitimitě útočných komunistických snah na mezinárodním poli, tak na obecné prospěšnosti revoluční léčby neduhů světa. Vydělávali samozřejmě i na tom, že respekt vůči sovětským bezpečnostním zájmům byl dávno tiše uznán západními politickými *establishmenty*.

Détente přinesla v západní historiografii svéráznou „obnovu progresivních kádru“. Pro starou generaci sovětologů, pokud nebyli chráněni diplomatickým postem (Kennan, Bohlen), byl vstup do SSSR zapovězen. Zato mladou generaci „dětí *détente*“ tam přijímali se zářivými úsměvy a ta se za „srdečnost“ odměňovala, „přiváděla věci na pravou míru“, „revidovala zastaralé názory“, vědomě nebo nevědomě přejímala postoje sovětských hostitelů. Nejenže v jejím slovníku nenalezneme termín „totalitarismus“, protože nepříjemně připomíná příbuznost s nacismem; v kritice Západu, a zejména USA naopak – v rámci levicové „korupce jazyka“, o níž psal již Orwell – převzala sovětsko-komunistické pojmosloví a démonologii („reaganismus“, „thatcherismus“ atd.). „Nezpronevěřila se principům“ ani po pádu sovětského impéria.

Nesouhlasím s emocionálně podbarvenou výzvou sovětologa Martina Malii – hodit celou produkci revizionistů od Davida Irwinga na krajní pravici až po levičáky „na smetiště“. Řada revizionistů napsala práce trvalé hodnoty, nebo alespoň vybízající k zamyšlení. Nemohu však – kromě již zmíněného – ani souhlasit se dvěma jejich východisky:

(a) V pohledu na poválečný vývoj generace „dětí *détente*“ přijala výklad, který nazývám tenisovou teorií“. Podle něho totiž vypadaly jednotlivé fáze studené války jako svého druhu tenisové utkání, v němž první útočné podání měl vždy Západ, speciálně USA, a Sověty pak odpovídaly více či méně razantním *returnem*.¹⁴

(b) Na základě obecně známého – post-sovětský vývoj je poznamenán selháními jak západních, tak i nových elit „nástupnických států“ – odmítla uznat fakt historického bankrotu komunismu, došla ke kategorickému – „studenu válku nevyhrál nikdo“ a další debata je jen „směšným sporem“.¹⁵

Bylo vždy trpkým vědomím autorů historických syntéz, že není v jejich silách obsáhnout odbornou literaturu. Dnes tento fakt platí dvojnásobně. (Uvažme jen, že třeba o vývoji ve Francii let 1940–1944 bylo publikováno kolem 8000 knih a odborných článků.) V posledním desetiletí vznikly další stovky vědeckých pracovišť a časopisů; například washingtonský projekt dějin studené války (*Cold War International History Project*), na němž se významně podílejí autoři ze zemí bývalého komunistického impéria, je pro historika soudobých dějin nepostradatelný. Specifický přínos znamená vývoj elektronické revoluce v podobě *internetu*. Jsou obecně známy všechny jeho stinné stránky, zároveň však je důležitým nástrojem demokratizace („demonopolizace“) v informační oblasti. Řada univerzit, vědeckých pracovišť i předních novin zde publikuje autentické texty dokumentů, které někdy nalézáme v oficiálních edicích neúplné, a více – dokumenty dosud neznámé. A škála se rychle rozšiřuje

---

¹⁴ Za reprezentativní interpretace tohoto druhu pokládám knihy M. E. Lefflera, *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War* (Stanford U. P. 1992) a M. Walkera, *The Cold War. A History* (New York 1993).

¹⁵ Cf. např. „Real-Existing Revisionism?“, *Kritika*, 2001, čís. 4, str. 707–711; L. Viola, „The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union“, *The Russian Review*, sv. 61, 2002, str. 25–34.

i tím, jak jsou dokumenty odtajňovány. Všechny tyto skutečnosti určily i rámeček předkládané práce.

(a) Předpokládám, že čtenář zná alespoň základní díla českých historiků a díla přeložená do češtiny. Zmiňuji se o nich jen výjimečně, a pokud docházím k obdobným závěrům, snažím se využít jiných pramenů.

(b) Nepokládám ani za účelné nadměrně využívat nových bohatých pramenů o komunismu a jeho souběžcích. Mým cílem nebylo psát obžalobu. Na druhé straně sice pomíjím tvorbu autorů-propagandistů, kteří si neověřují své teze novými prameny, ale přihlížím k pracím vůči západní politice třeba i přehnaně kritickým, ale využívajícím pramenů nebo přinášejícím důležitá osobní svědectví.

(c) Těžiště mé syntézy leží ve využití dokumentů, memoárů a monografií napsaných v posledních dvou desetiletích. Jinak se obracím hlavně k těm historikům, kteří (například jako žurnalisté či členové poradních štábů) byli „při tom“. I odkazy jsem volil tak, aby dávaly čtenáři zároveň návod při výběru další četby.

Historik studené války John Lewis Gaddis nazval svou poslední knihu s vědomou dávkou ironie „Dnes již víme“.¹⁶ Samozřejmě, nevíme zdaleka všechno a v mnoha případech jsme stále odkázáni na svědectví a dohady, které se mohou ukázat jako jednostranné. Víme však, že realita i nový archivní výzkum popřely základní revizionistické teze; a onen „odpor a dovnitř obrácený vztek na Ameriku“¹⁷ nejsou motivovány jen ideologií a materiálními výhodami či pobouřením nad počínáním postkomunistických elit, ale i skrytým vědomím, že historická pravda je jinde.

(1) Vývoj vyvrátil základní marxistické představy o kapitalistické ekonomice, víru v přednosti plánování a řízení sovětského typu. Přes všechny složitosti a inherentní vady kapitalismu splňuje předpoklad předsedy Federálního rezervního systému Alana Greenspana, že „moderní tržní síly, jsou-li spojeny se zdokonalováním systémů finanční regulace, strukturou zákonů a kulturou, která je příznivá jejich dodržování“, jsou schopny zajistit až překvapující ekonomický růst.

(2) V USA ani iniciativa „nepoučitelné levice“ ve státním aparátu, ve sdělovacích prostředcích, na vysokých školách a v kultuře, ani demografické změny nabývající málem charakteru stěhování národů nedokázaly zničit odolnost a integrační schopnosti společnosti. V první polovině 70. let se Spojené státy zdály být doslova na kolenou, kdežto SSSR ekonomicky i vojensky silnější než kdykoliv předtím; o deset let později již byl obraz dramaticky odlišný. Od Reaganova prezidentství musel tzv. socialistický tábor skutečně přenechat podání soupeři. A na první pohled dokonale stabilní režimy sovětského impéria se při prvním vážnějším pokusu o systémovou modernizaci zhroutily jako příslovečné domečky z karet.

(3) Třetí svět se vyvíjel jinak, než si to představovali nejen levicoví ideologové, ale i mnozí seriózní odborníci a lidé upřímně věřící v lepší postkoloniální budoucnost. „Dnes již víme,“ že například v Africe bylo během jedné generace vyraženo vlastníma rukama více lidí, než to dokázali za dlouhá desetiletí bílí kolonialisté. Namísto prostých „třídních“ kritérií i naivních představ se seriózní bádání obrátilo k analýzám, v nichž se klíčový význam přikládá civi-

¹⁶ Cf. J. L. Gaddis, *We Know Now. Rethinking Cold War History*, Oxford U. P. 1998.

¹⁷ Walzer, *op. cit.*

lizačním a historickým zvláštnostem a handicapům (roli kmenů a klanů, odlišnému typu autority, loajalit a animozit atd.).

Shrnuji. Vzhledem k přílivu dokumentů i studií založených na archivním výzkumu se detailní obraz vývoje jednotlivých zemí neustále mění. Předkládaná práce si proto může klást jen jediný cíl. Kromě základních faktů, hlavních souvislostí a složitostí vývoje položit zejména v částech věnovaných oblastem a údobím, kde „popely žhnou nejvíce“, problémové otázky a nabídnout odpovědi. A v tomto rámci i osvětlit, vyjádřeno parafrází slov amerického spisovatele, že barva historické pravdy není ani rudá, ani modrá, ani černá, ale je „vždycky šedivá“;¹⁸ a především, že zpravidla není „politicky korektní“.

V Uppsale, 2. února 2002

---

¹⁸ J. Patterson, *Jack and Jill*, London – Harper/Collins 1997, str. 41.

1. kapitola

SOUMRAK BOHŮ (1938–1942)

1. TMA O POLEDNÁCH

V březnu 1938, v Sloupovém sále Domu sovětů, kdysi Domu šlechty, se odbyvalo třetí a poslední dějství „hrůzného divadla“ moskevských procesů, o němž přední americký znalec ruské historie a sovětské politiky George Kennan napsal, že „marně hledá v análech moderní civilizace něco, co by se mu blížilo v míře cynismu a krutosti srdce“.¹ Na lavici obžalovaných tentokrát zasedlo jednadvacet mužů – bývalí členové politbyra Nikolaj Bucharin a Alexej Rykov, oba označení za vůdce pravicového centra; šéf komisariátu vnitra (NKVD) Genrik Jagoda; náměstkové komisařů zahraničních věcí a zahraničního obchodu Rakovskij a Krestinskij, kdysi blízcí Stalinovu úhlavnímu nepříteli Lvu Trockému; propagandista Komunistické internacionály (*Kominterny*) a „mezi svými“ známý sběratel protikomunistických vtípů Karel Radek atd. Sál byl naplněn každodenně se střídajícími, vybranými „představiteli dělníků, kolchozníků a pracující inteligence“, ale místa se dostalo i cizím diplomatům a novinářům. Mnozí byli přesvědčeni, že přihlíží i sám velký režisér – Josif Stalin; bylo prý vidět, jak zpoza jednoho z dlouhých závěsů vycházejí obláčky kouře z dýmky.

Atmosféra procesů i jejich psychologické pozadí byly vylíčeny ve známém románu Arthura Koestlera „Tma o polednách“ (*Darkness at Noon*), analyzovány v desítkách prací sovětologů. Zde se zastavíme u dvou pozorovatelů, amerického velvyslance Josepha Daviese a jeho podřízeného a tlumočnicka, Charlese Bohlena, jejichž reakce je dobrou ilustrací postojů západního světa tehdy i potom.

Bohlen byl šokován enormní lží, kterou předváděli nejen žalobci v čele s prokurátorem Andrejem Vyšinským, ale ve svých doznáních i sami obvinění. Z dokumentů víme, že například Jagoda – o němž „okouzlená duše“, francouzský spisovatel Romain Rolland, psal jako o člověku „senzitivním a intelektuálním“² – se dopustil těžkých zločinů. Ale prosté pravdy Stalinovi nestačily; snad cítil i potřebu vysmát se normálnímu lidskému rozumu. Jeden ze svědků líčil, jak Jagoda vylézal na židle a pohovky, aby napustil stěny pracovny jedovatou směsí, která měla otrávit jeho nástupce Nikolaje Ježova. Sám Jagoda vypovídal o odstranění Maxima Gorkého ve verzi „co nejpůsobivější pro lid“: spisovatele, trpícího tuberkulózou, prý

¹ G. F. Kennan, „Communism in Russian History“, *Foreign Affairs*, 1990, čís. 5, str. 172.

² Harold Laski, nejvýraznější postava britské akademické levice, o Vyšinském napsal, že „je to muž, jehož vášní je reforma soudnictví... a dělá to, co by dělal ideální ministr spravedlnosti, kdybychom vůbec takovou osobu ve Velké Británii měli“. (R. Conquest, „How Liberals Funked It“, *Hoover Digest*, 1993, čís. 3, www.hoover.stanford.edu/publications; podrobně viz A. Vaksberg, *Stalin's Procurator. The Life of Andrei Vyshinsky*, New York 1991.)

v kruté zimě jeho lidé opili a vystavili prudkému ohni, takže jedna část jeho těla byla přehřátá a druhá mrzla – s očekávaným efektem, že brzy poté zemřel...

Na rozdíl od otřeseného Bohlena – ten poté, co soudce generál NKVD Vasilij Ulrich vynesl 13. března u osmnácti obžalovaných standardní „má být zastřelen“, nemohl po týdny spát – velvyslanec Davies nic takového necítil. Do úřadu se kvalifikoval štědrými dary do volebního fondu vládnoucí Demokratické strany, jeho znalost o Sovětském svazu se omezovala na to, co slyšel na oficiálních setkáních, a podle toho byl i od prvního okamžiku přesvědčen o vině obžalovaných. Jestliže v očích jeho vnímavějšího podřízeného byli Vyšinskij a Ulrich „sadistickými prasaty“, Davies nepochyboval, že pronášejí „biblickou pravdu“. „Ještě dnes se červenujeme, když si vzpomenu na některé z telegramů, které o procesu poslal Státnímu departamentu,“ napsal Bohlen ve svých pamětech. I v západních médiích však „Daviesovy pravdy“ převládaly;³ a kdyby se Bohlen tehdy náhodou odvážil své dojmy publikovat, znamenalo by to asi předčasný konec jeho diplomatické kariéry.

Kriticky uvažující lidé již tehdy poznali, že procesy jsou dílem Stalinovy machiavellistické kalkulace, v níž sleduje dva hlavní cíle: (1) zbavit se protivníků, „staré leninské gardy“, většinou bolševiků-inteligentů, kteří prožili dlouhá léta mimo Rusko, uvažovali v termínech „světové revoluce“ a byli do té či oné míry myšlenkově modelováni prostředím evropské krajní levice; (2) svázat své stoupence „poutem krve“ a vyvolat ochromující hrůzu u všech ostatních. To je i dnes všeobecně uznávaná „sovětologická pravda“, nelze však beze zbytku přijmout spekulace, které jsou s ní spojovány a které se především váží k atentátu na Kirova.

Mentalita totalitních elit: „případ Kirov“

Podle řady sovětologických prací na XVII. sjezdu strany („Všesvazové komunistické strany /bolševiků/“ – VKS /b/), „sjezdu vítězů“ (1934), v tajném hlasování o složení nového ústředního výboru (ÚV) příliš mnoho delegátů vyškrtlo z kandidátní listiny Stalinovo jméno a někteří i v zákulisí nabízeli leningradskému členu politbyra Sergeji Kirovovi, aby se stal generálním tajemníkem on. Načež ohrožený Stalin nechal svého soka zabít a proti všem potenciálním nepřátelům rozpoutal „velký teror“. Není to konstrukce nepodložená, jak o tom svědčí osud většiny sjezdových delegátů; ale její úhelný kámen – Stalinova ruka v atentátu na Kirova (1. prosince 1934 ve Smolném paláci) – je zřejmě chybný. Ani šetření komisí ustavených z Chruščovovy iniciativy, ani pozdější průzkum archivů pro to nenalezly důkazy. Naopak, podle řady svědectví Stalin přijal Kirovův výsměch těm, kdož mu nabízeli úřad generálního tajemníka, za důkaz, že se na něj může v akcích proti konkurentům spolehnout. A proto také na atentát reagoval výbuchem zloby, od něhož se pak odvíjel řetěz čistek, procesů a poprav.

Zde se dotýkáme širší, stále diskutované otázky, zda Stalinovo jednání bylo určováno chladnokrevnou kalkulací či patologií. Kennan o Stalinově počínání napsal, že bylo příliš „bizarní, monstrózně destruktivní, postrádalo racionální vysvětlení“, než aby je bylo možno vysvětlit jen normálním strachem, vlastním každému ustrašenému, žárlivému a podezřívavému tyranovi.⁴ Lze sotva pochybovat, že Stalin byl psychopatem v tom smyslu, jak vykládá moderní psychiatrie: „Potkáš-li ho na ulici, zdá se normální, dokonce šaramantní. Ale on v ulicích

³ Ch. E. Bohlen, *Witness to History: 1929–1969*, New York 1973, str. 51.

⁴ Kennan, „Communism in Russian History“, str. 172.

slídí, parazit s chladnýma očima, sleduje svou oběť skryt rouškou zdvořilosti. Pravidla a omezení, která dělí lidi od dravců, se ho netýkají... Křik jeho obětí jej v nejlepším případě zanechává chladným, v nejhorším je pro něj zdrojem potěšení.“⁵ Tento obraz přítomnost racionality a vysoké inteligence nevyklučuje. A tak, i když si dovedeme představit, jaké emoce a podezření ve Stalinovi vyvolaly okolnosti kolem „sjezdu vítězů“, budeme sledovat právě racionální podtext – jak „zdánlivě normální“, „s chladnýma očima“ přihlížel jednak k ruské mentalitě a tradici, jednak k „poučením“ z nacistické „noci dlouhých nožů“ (30. června 1934) a z lipského procesu (na podzim 1933) s údajnými žháři Říšského sněmu.⁶

Memoáry a dokumenty ukazují, že Stalinovo myšlení té doby mělo dvě dominanty.

(1) Silně vnímal „nadšení a ovace nadlidských rozměrů“, kterých se mu dostávalo od jeho poddaných. Říkal: „Tento lid potřeboval cara, tedy někoho, ke komu může vzhlížet, pro něhož může žít a pracovat.“⁷ A roli dobrého, moudrého cara, který svému lidu rozumí, pečuje o něj, chrání ho před cizími, ale i před domácími krutými „bojary“, hrál přesvědčivě. Uprostřed atmosféry procesů a blížící se války nechal pořádat festivaly a olympiády, otevírat parky kultury a oddechu, kde hráli i imitace „buržoazního“ jazzu. Svou benevolenci se rozhodl prokázat i tím, že se zúčastnil nejoblíbenější masové zábavy, vypravil se na fotbalové derby Dynamo–Spartak. Funkcionáři nevěděli, zda nezmění náladu, a pro takový případ měl vedoucí mládežnické organizace (*Komsomolu*) Kosarev připraven bílý šátek, jehož mávnutí by dalo rozhodčímu signál zápas okamžitě ukončit. „Car“ však svůj lid nezklamal, předstíral o hru zájem až do konce.

(2) Vůči stranickým „bojarům“ však dával volně průchod své zvůli. Dobře věděl, že *homo sovieticus* mu bude tleskat stejně jako elita, která aplaudovala jeho přípitku na recepci k výročí Říjnové revoluce (7. listopadu 1937). Carové, řekl tehdy Stalin, „udělali mnoho špatného“, ale vykonali i velké dílo – „vytvořili obrovský stát až po Kamčatku“. Bolševici převzali toto dědictví „jednoho a nedělitelného“ a musí je všemožně chránit. „Každý, kdo se pokusí (jakkoliv) narušit tuto jednotu socialistického státu... je zapřísáhlým nepřítelem... A my jej budeme likvidovat, i kdyby byl starým bolševikem, a celý jeho rod. Každého, kdo svými činy, ale i myšlenkami – ano, i myšlenkami – sáhne na jednotu... nemilosrdně zlikvidujeme. Za zničení všech nepřátel až do konce, jich samých i jejich rodu!“⁸

Obrácíme-li se však k atentátu na Kirova, pak nikoliv jako k součásti Stalinova plánu „zničit všechny nepřátele do konce“, ani proto, že jde – vyjádřeno názvem knihy Amy Knightové – o „největší kremelské tajemství“. Nejvíce pravděpodobnou se totiž zdá banální, téměř apolitická verze, o níž se mezi obyvateli Leningradu volně mluvilo a v sovětských bezpečnostních službách se od samého počátku šeptalo: že atentátník Nikolajev nejednal ani tolik jako zklamaný

⁵ J. Kellerman, *Over the Edge*, New York, Signet Books 1988, str. 113–114; podrobnou analýzu viz D. Rancour-Laferrriere, *The Mind of Stalin: A Psychoanalytical Study*, Ann Arbor, Mich. 1988.

⁶ V „noci dlouhých nožů“, masakru homosexuálních prominentů úderných oddílů (*SA*) a zároveň opozičníků v nacistické straně (*NSDAP*), kteří se oddávali zábavě v bavorských lázních Bad Wiessee, dali Hitler a jeho věrní jasné signály straně a německé elitě, že nepřipustí nejednotu v hnutí a budou trestat projevy „buržoazního rozkladu“. Zároveň tak svérázným způsobem napravovali dojem vyvolaný těžkou prestižní prohrou v Lipsku. V procesu, vedeném na bázi „buržoazní legality“, byli hlavní obvinění, bulharští komunisté-emigranti v čele s Georgi Dimitrovem, osvobozeni pro nedostatek důkazů. (Podrobně viz H. Höhne, *Die Zeit der Illusionen*, Düsseldorf 1991.)

⁷ E. Radzinsky, *Stalin*, London 1996, str. 322–323.

⁸ G. Dimitrov, *Dnevnik (9 mart 1933 – 6 februaru 1949)*, Sofia 1997, str. 128–129.

bolševik, nýbrž spíše jako nešťastný, žárlivý manžel, jehož lotyšská žena Milda Drauleová byla možná milenkou, a v každém případě chráněnkyní zavražděného. „Kdyby Kirov neběhal za ženskými, mohl dnes být naživu,“ krčili rameny i straníční funkcionáři v leningradských závodech.⁹

„Poučení z Kirovova případu“ nalézáme tedy zcela jinde. Je vhodným východiskem k zamyšlení nad psychologií a reflexy prominentů v obou totalitních systémech, komunistickém i nacistickém, a odtud i k charakteristice jejich „velké lži“ jako kombinace politického pragmatismu a fanatismu, pokrytectví a nestydatosti jejich praktiků.

Stalinistický i nacistický typ totalitarismu byly prodchnuty nenávistí vůči židovsko-křesťanské duchovní tradici. Udivuje nás, jak si byly nacistické a komunistické kádry podobny v touze „vykořenit náboženství“; jak málo se lišily řeči říšského vedoucího Martina Bormanana o neslučitelnosti nacionálního socialismu s křesťanstvím od marxistické propagandy „vědeckého ateismu“. Přitom v kontrastu se stále panujícími představami lze po roce 1933 nejen Stalina, ale do jisté míry i Hitlera charakterizovat jako pragmatiky, strážce státního a stranického zájmu, kterým fanatický zápal „ideologů“ a řadových funkcionářů často nebyl po chuti.¹⁰ S jejich vztahem k veřejné morálce tomu bylo obdobně. Do jejich koncepce – nedovolit, aby lid jimi „zocelovaný“ nahlodával virus „buržoazní morální korupce“ – se dobře hodily tradiční představy o řádném životě. Nadto Stalin a Hitler byli ve srovnání s běžnými politiky „éry mas“ i svým naturelem spíše „puritány“. I když Stalinovi, stejně jako Marxovi, „nic lidského nebylo cizí“, snahy ruské postsovětské žurnalistiky „odhalit milostný život Stalina“ přinesly chudou žeň, sotva více než pár běžných eskapád. Poté, co spáchala sebevraždu jeho druhá manželka, Naděžda Alilujevová – ať již z žárlivosti, jak vzpomíná Chruščov, či z jiného důvodu –, strpěl Stalin kromě dcery Světlany vlastně jen jedinou ženu, služku Valju, která mu hlavně prala. V proslulých nočních radovánkách ve vile v Kunccevu, tzv. „blízké dače“, rád pouštěl gramofon a nařizoval tančit, ale ženy se zúčastnit nesměly.

Vůle vůdců diktovala pseudopuritanismus jak v komunistické, tak v nacistické elitě. Někteří přijímali specifické odříkání dobrovolně, jako výraz „čistoty hnutí“, jiní se mu alespoň navenek přizpůsobovali. V nižších člancích hierarchií se pozadí snah „třídního jádra“ obou hnutí, *lumpenintelligence* a *lumpenproletariátu* – „dohnat vše, co bylo zameškáno a co zatím patřilo jen buržoazii“ – projevovalo zřetelněji. Například stranická komise, vyšetřující poměry ve smolenské gubernii (1929), mimo dalších prohřešků podobného druhu zjistila, že tam byla při otevření nové restaurace *Internacionála* pozvána k potěše prominentních hostů prostitutka, přičemž jeden z nich, „starý bolševik, který vstoupil do strany v roce 1905, si na základě nejdelšího členství i nárokoval, že musí být na řadě první.“¹¹ Ale ani mnozí, kdož stáli v hierarchii výše, si podobné radovánky neodpírali.

Známým prototypem dvojí tváře byl říšský vedoucí SS Reinhard Heydrich. Choval se tak, jak si to přál Vůdce: byl okázalým abstinentem, dokonalým manželem, pěstitelem komorní

⁹ A. Knight, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery*, New York 1999, str. 207–208.

¹⁰ Stalinovou „integrací“ pravoslavné hierarchie do systému se budeme zabývat. U Hitlera uvedeme alespoň základní. Když v kritické době velkých strategických rozhodnutí v první polovině roku 1941 jeho strana vystupňovala boj proti církvím (odstraňování křížů ze škol, rušení klášterů) a uvedla v chod „akci eutanazie“, odpověděl münsterský biskup Clemens von Galen veřejným protestem. Hitler poté všechny podobné kroky zakázal, strana se k nim měla vrátit až po válečném vítězství. (J. Kershaw, *Hitler 1936–45: Nemesis*, London 2000, str. 423–430, 449.)

¹¹ M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Harvard U. P. 1958, str. 206–207.

hudby. Jen čas od času unikal se svým přítelem z rozvědky Walterem Schellenbergem do podniků onoho typu, jakým byl *Salon Kitty*, jinak sloužící i jako zdroj zpravodajských informací, kde vedle nejpřitažlivějších profesionálek „byly ochotny se nabídnout i dámy z takzvané lepší společnosti“.¹² Jiní si však zábrany nekladli. Nabízí se tu srovnání propagandisty nacistu Josefa Goebbelse a aparátního praktika Kirova. Nepatrný rozdíl mezi nimi byl jen v jednom. Goebbels sbíral své trofeje hlavně mezi filmovými hvězdami a k Hitlerově nevoli měl i „politicky nekorektní“ poměr s českou herečkou Lídou Baarovou. Kirov měl harém z leningradských baletek, ale „nediskriminoval“: projevil svou přízeň i málem všem mladším pracovnícím oblastního stranického výboru (tedy asi i Drauleové).

Snad nejzajímavější a přitom méně známý obraz nabízí čínská komunistická elita. Také zde dominoval pseudopuritánský étos, ale pro Mao Ce-tunga, jehož světová levicová propaganda předváděla v příslušném šedivém rouše, to bylo těžké břemeno: byl „marxistou s orientálním kořením“, jehož privátním snem bylo žít stylem čínského mandarína. V centru komunistické moci od poloviny 30. let, proslulých jeskyních Jen-anu, se německý zplnomocněnc Komunistické internacionály (*Kominterny*) Otto Braun i jiní pravověrní západní hosté setkávali s Maem ve zcela neortodoxní podobě. Americký komunista Rittenberg to popsal takto: „Někdo pootevřel dveře a já jsem nahlédl dovnitř. Přímo naproti jsem viděl ‚portrét‘ Mao Ce-tunga v životní realitě... Potom orchestr spustil foxtrot, portrét ožil, kývl své partnerce a začal se vrtět na parketu.“

„Zdrojem nákazy“ byla skupina žen, vyznávajících volnou lásku. Přišly do Jen-anu z poevropštěné Šanghaje, mezi nimi i Džiang Čching, která se předtím uchytila v čínské opeře i filmu jako Lan Pching (*Modré jablíčko*). Cestu do Maovy jeskyně a náruče jí připravil její bývalý učitel, „jenanský Himmler“, „muž mlčení s rybíma očima za tlustými skly brýlí“, Kang Šeng. V roce 1938 se stala čtvrtou Maovou ženou a Kang Šeng zakryl i černou skvrnu v její minulosti – spolupráci s Čankajškovou tajnou policií. Ale ona i Mao museli zaplatit příslušnou stranickou daň. Mao „pro klid ve straně“ s foxtroty přestal, odklidil nejčilejší propagátorky volné lásky, Lily Wu („divokou Lily“) a Agnes Smedleyovou z Jen-anu; a svou novou ženu držel v ústraní, aby mu vařila, látala a pletla svetry. Mao regule načas dodržoval, Džiang však na poníženi od mužů politbyra nikdy nezapomněla. „Zkurvená monstra,“ říkala o nich.¹³ A tato pomstychtivost ji přivedla až na mocenský Olymp jako vůdkyni proslulého „gangu čtyř“ a nakonec do vězení.

Stalina podobné nástrahy a pokušení neohrožovaly, žil politickou kalkulací. „Projevy buržoazního rozvratu“ se nesměly objevit přímo v Kremlu, ale jinak informace, které pro něj sbíral *NKVD* („kompromitující materiály“, *kompromat*, jak se říkalo v komunistickém žargonu), dával do hry jen tehdy, když se mu hodily k procesům – nejdříve proti silnému muži Nejvyššího sovětu, Ábelu Jenukidzemu, a proti Ježovovi, jemuž bylo nakonec připsáno jak zavraždění manželky, tak sex s osobami obou pohlaví. Stranickou hlasatelku volné lásky, Alexandru Kollontajovou (proslula tím, že navrhovala, aby byly vypracovány seznamy vhodných mladých neprovdaných žen, které by mohly posloužit kádrům), uklidil jako velvyslan-

¹² W. Schellenberg, *Aufzeichnungen. Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*, Wiesbaden 1979, zvláště str. 41.

¹³ Přehledně o Maovi a Džiang v Jen-anu viz Anchee Min, *Becoming Madame Mao*, London 2000, str. 101 ff; P. Short, *Mao. A Life*, New York 2000, str. 369–376.

kyňi do Stockholmu. O Kirovovi a jeho soukromém životě věděl od Jagody všechno, ale leningradského „miláčka strany“ – či „miláčka žen“, jak se mu říkalo – považoval za užitečného a věrného.¹⁴

Po výbuchu zloby nad leningradským atentátem jednal již Stalin opět chladokrevně, připravil procesy jako zkušený režisér. Jím vytvořený „komplexní totalitarismus“ zdaleka převyšoval Hitlerův silně improvizující „totalitarismus nekomplexní“, a zde se k tomu nabízí první ukázka. Jak přikázal, nic nesmělo posilovat mínění „evropských dělníků, že ke všemu došlo kvůli mé hádce s Trockým, kvůli mému špatnému charakteru“. Osou měla být teze, že obvinění „bojovali proti straně již za Lenina“, a výpovědi ji měly podepřít.¹⁵ Nic také nemělo připomínat lipský proces. Uznal-li Stalin za vhodné, aby byl Trockij odsouzen ve stylu procesů doby Ivana Hrozného a Petra Velikého k smrti v nepřítomnosti, pak atentátník ze Smolného Nikolajev se na „velké scéně“ vůbec neobjevil. Patřil ke stejné kategorii neurotiků, jakými se vždy hemžila extremistická hnutí, příliš připomínal ubožáka van der Lubbeho, holandského komunistu odsouzeného za zapálení Říšského sněmu. A nesměly se ani opakovat omyly z Lipska, kde Göring a soudcové dovolili obžalovanému Dimitrovovi propagandistické *show*. Stalin zvolil několik procesů, kdy obžaloba byla stupňována od obvinění ještě se nevymykajících normálnímu rozumu až k obviněním jdoucím za jeho hranici. A hlavně, sami obvinění se měli chovat zcela jinak než Dimitrov, tj. „doznat se“.

Je lhotejší, zda zpoza závěsu ve Sloupovém sále vycházel kouř ze Stalinovy dýmky, nebo je to výplodem mytologie. Je také víceméně lhotejší, kdy vznikl a jakými obměnami procházel v diktátorově hlavě scénář procesů a do jaké míry jej (zejména v procesu s generalitou v čele s maršálem Tuchačevským) ovlivnila nacistická dezinformace. Podstatné je něco jiného. Hitler a jeho strana směřovali k „permanentní radikalizaci“¹⁶, jejíž hybnou silou byly převážně iracionální impulzy – pomsta Židům, „žido-bolševikům“ i západním „plutokratům sloužícím židovským cílům“. Kdežto Stalin se zřejmě již v závěru třetího procesu viděl na konci cesty, kdy kácel starý rusko-bolševický les, a na počátku cesty nové, kdy s jemu poslušným gangem bude „tvorit dějiny“ podle rusko-imperiální tradice.

---

¹⁴ Pokud připustíme základní „chruščovovský“ argument o podivnostech kolem atentátu (*NKVD* dovoľoval Nikolajevovi volný vstup do Smolného, a to ještě s pistolí v kapse), či dokonce novější spekulace o „druhé kulce“ (když se roztřesený atentátník netrefil, „práci dokonal“ důstojník *NKVD*), pak jen v tom smyslu, že Jagoda a jeho lidé si pod dojmem okolností kolem „sjezdu vítězů“ mohli chybně vyložit Stalinova přání, projeví vlastní iniciativu, aby jim vyšli vstříc. (Cf. k tomu zvláště Chruščovův poslední „testament“, *Chrusťjovs memoarer. De ocensurerade glasnost banden*, Stockholm 1991, str. 35–43. / V anglickém vydání *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*, Boston 1990./) Podrobnou sovětoľogickou analýzu Kirovova případu z pozice „za vším byla Stalinova ruka“ provedl emigrant – sociální demokrat Boris Nikolajevskij. Od líčení osobního pozadí Nikolajevova činu však raději upustil. „Nikolajevovy osobní motivy mají pouze druhořadý význam,“ napsal; „není však nejmenších pochyb, že byl pouze figurkou ve velké hře, jejímuž smyslu nerozuměl.“ (B. I. Nicolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York 1965, str. 69–102; zvláště viz str. 98.) V různých obměnách nalézáme tuto variantu u řady autorů, například u Roberta Conquesta (*The Kirov Murder*, Oxford U. P. 1989). Na spekulaci o „druhé kulce“ se soustředila ve zmíněné knize Knightová.

¹⁵ Dimitrov, *cit. dílo*, str. 123. Podrobně J. Arch Getty – O. V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, Yale U. P. 1999.

¹⁶ Kershaw, *cit. dílo*, str. xxxvi–xlvi, 1–60, aj.

2. KRIZE CIVILIZACE

Konec 30. let ukázal slabost sil, které si daly do štítu demokracii, toleranci a mezinárodní stabilitu. V Německu i SSSR nastoupila již „tma o polednách“, ale i jinde patřila iniciativa často těm, kdož chtěli společenské neduhy léčit radikální, destruktivní cestou. Přitom v atmosféře sociálně-ekonomické krize, demoralizace elit a frustrací „éry mas“ nevedlo střetávání ideologických extrémů k posilování střední cesty – extrémové se živily navzájem. Hitler vděčil za svůj vzestup víře, že je zachráncem před bolševismem, Stalin se stal symbolem odporu proti „hnědému moru“. Ve světě, který bylo zvykem nazývat civilizovaným, se Hitler a Stalin stali pohanskými božstvy, jež vzývaly nebo před nimiž ohýbaly páteř desítky milionů lidí, a valná část inteligence vystupovala v roli dirigentů chóru.

Vznikla jiná dimenze pojetí střetu dobra a zla. Ruský filozof napsal, že zlo 19. století bylo zlem, které se odlišovalo od dobra; „zlo 20. století již toto odlišení nezná“. Na jedné straně „politikové... ministerští předsedové, rebelové, mediální hvězdy, spisovatelé, básníci a jejich kolegové umělci – podvodné celebrity – vystupují jako zlo převlečené za idealismus, krásu, vtip, šarm, za nevinnost, znalosti a občas i jako zlo, ale módní“.¹⁷ Na druhé straně stejně módní „nové manichejství“, nejvýrazněji se projevující ochotou považovat SSSR za „jedinou záchranu“ a kritiku komunismu za nepřijatelný luxus, protože „nahrává reakci“. Vyjádřeno slovy George Orwella:

Hle, nová církev, armáda, ortodoxie, disciplína ... vlast ... führer ... vlastenectví, náboženství, impérium, vojenská sláva – vše obsaženo v jediném slovu, Rusko. Otec, král, vůdce, hrdina, spasitel – jedním slovem Stalin. Bůh – Stalin. Dábel – Hitler. Nebe – Moskva. Peklo – Berlín. Všechno, čeho se nedostávalo, bylo nyní naplněno.

Podobně vzpomíná levicová americká spisovatelka Mary McCarthyová: pro ni a generaci mladých z nejlepších rodin a prestižních univerzit bylo vzývání marxismu a SSSR něčím jako flirt „s děvčkou, která přišla ze stepi“. „Nesmíš nikdy zapomenout,“ argumentovali, že „SSSR směřuje ke stále větší demokracii; musíš se na takové věci jako Kirovův případ dívat historicky. A vzpomeneš-li si na carskou represii ... pak popravy hrstky bělogvardějců (byla jich asi jen stovka, věřili) jsou krokem vpřed.“¹⁸

Půdu připravily poměry vzešlé z první světové války, a především pozdější anglo-francouzská praxe usmiřování Hitlera – *appeasement*. V pozadí nálad francouzského měšťáka s jeho zásadou „na všechno se vykašlat“ (*merde alors*) či jistot britského aristokrata, střída-jícího dřímoty v křesle svého klubu s rituály honu na lišku na panství, ležela obecná filozofie majetných tříd, jejich „zbabělost, vždy ustupující hrozbám násilí“. V Londýně a Paříži nejen pochybovali, zda jejich země mají sílu hájit versailleský systém evropského uspořádání, ale dávali svou nevěru otevřeně najevo – „oslabovali odhodlání, ničili jednotu, vůli vzdorovat a škudlili na prostředcích k (vojenskému) odporu... toužili po klidu a jistém zisku... a měli hrůzu ze sociálních otřesů“. Neville Chamberlain mohl bez zábran mluvit o Československu v době mnichovské krize jako o „nám neznámé zemi“. Tento „hloupý starý muž“,

¹⁷ C. Joyce Oates, *The Assassins*, Greenwich, Conn. – Fawcett Crest Books 1975, str. 97; F. Stěpun, *Byvšeje i nesbyvšejesja*, London, Overseas Publications 1990, sv. 1, str. 361.

¹⁸ G. Orwell, *Inside the Whale and Other Essays*, London, Penguin Books 1984, str. 35–36; M. McCarthy, *The Company She Keeps*, London, Penguin Books 1957, str. 127.

jenž „nechtěl zaplatit ani cenu míru, ani války“, totiž věděl, že „za ním stále stojí veřejné mínění“.¹⁹

Čelný holandský historik psal v zoufalství: „Skoro již dvacet let křičím z plna hrdla, ‚proboha, poučte se z dějin, nebo brzy budete v nekonečně větším marasmu než předtím‘. Ale úroveň kultury našich dnešních státníků je stále nižší a nižší a konečným výsledkem bude katastrofa, z níž se naše civilizace možná nikdy nevzpamatuje.“²⁰

Malé pravdy a „velká lež“

Ideologie levicového i pravicového extremismu měly společné sociální kořeny a také stejné zdroje politicko-propagandistického úspěchu hlásáním nenávisti, jen chabě zastřené fíkovým listem národní, rasové či sociální spravedlnosti. Nabídky brutalizovanému a vykořeněnému masovému člověku, odcizenému jak náboženskému, tak humanisticko-liberálnímu myšlení, atraktivní náhražku – „vůdce“ (*vožd', duce, führer*). Lhostejnost, či dokonce potlesk, s nimiž byly přijímány komunistická „likvidace vykořisťovatelských tříd“ i nacistické protizidovské excesy, byly krajní, ale nikoliv netypickou ukázkou tohoto „ideologického triumfu“. „Na všech stranách byly slyšet hlasy volající po ‚novém pořádku‘ plánované ekonomiky v totalitní společnosti. Komunismus a fašismus nabízely východisko z toho, co příliš mnoho lidí

¹⁹ A. M. Schlesinger, Jr., *The Vital Center*, New York 1970, str. 14–15; Orwell, *Inside the Whale*, str. 76. Podrobně viz R. A. C. Parker, *Chamberlain and Appeasement. British Policy and the Coming of the Second World War*, London 1993. Revizionistickou obranu Chamberlaina a *appeasementu* napsal D. Dutton, *Neville Chamberlain*, Oxford U. P. 2001.

²⁰ H. W. van Loon, *Lives*, New York 1944, str. 231.

Svět v předvečer druhé světové války – přitažlivost extrémistických ideologií na jedné straně a způsobivá bojácnost těch, jejichž povinností bylo jim čelit – odrážel vážnou, snad i neléčitelnou civilizační krizi.

Rozvoj vědy, techniky a vědeckého řízení ve druhé polovině 20. století zbavil člověka mnoha strážní – neopakoval se například onen otřes, jakým svět procházel od 30. let – ale základní jmenovatelé krize zůstali v zásadě nezměněni, dostali jen jinou podobu. Nesplnily se sice mnohé Marxovy předpovědi, splnily se však některé jeho základní „optimistické“ sociální předpoklady, v podstatě totožné s pesimistickými předpověďmi filozofa Kierkegaarda, jak je potom rozvinula zejména sociologická tzv. Durkheimova škola: „Svoboda“ industriální společnosti přinesla člověku spíše frustraci než naplnění, izolaci místo integrace. „Kocovina ze svobody“ zůstala dominantní emocí, pokračovalo odcizování, proměna občana v individuum bez kořenů, zbavené mravní síly, která by zmírňovala jeho vlastní chování i chování jiných. „Útek ze svobody“ byl dále spojen s „náklonností k extrémnímu chování“, stále se vytvářel lidský rezervoár pro mobilizaci ve službách revolučních hnutí, protože právě ta slibovala „utišit hlodající (existenciální) nejistoty“, lék na osamění a ztrátu kořenů, i nový smysl a cíl života v podobě „bezpečí v lůně soudružství agresivní jednoty“, i „institucionální prostor pro impulzy sadismu a masochismu“. (H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1973, str. 315 a dále; W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Glencoe, Ill. 1959, str. 32; Schlesinger, *cit. dílo*, str. 53–54.)

Svět se vyhnul nové globální válce, ale tzv. lokální války se staly doslova každodenním jevem a zůstala v platnosti obměna proslulé Clausewitzovy teze, jak ji formuloval Mao Ce-tung: „Politika je válka jinými prostředky.“ Masy lidí se při permanentních demografických pohybech dále ocitaly na okraji společnosti, „marginalizovaný“ sociálně i psychologicky. A tak ani podstatné zlepšení životních podmínek v tzv. vyspělých zemích nezastavilo růst *lumpenproletariátu* a *lumpenintelligence*. Zatímco masa „marginálů“, obětí válek, nezaměstnanosti, sociální bída i etnické nenávisti, toužila „vrátit se do normální společnosti“, programovou volbou *lumpenproletariátu* a *lumpenintelligence* bylo odmítnutí normální, „buržoazní společnosti“, zásada paraziticky těžit z jejich neduhů. Ideální klima jim vytvářely proticivilizační trendy, přičemž hlavní roli hrály deformace výchovy a triumf tzv. masové kultury. Pomáhaly k všeobecnému přejímání morálky a mentality *lumpenu* a jejich povýšení na normy.